

יותם יעקבסון

הרצאות, צילום וכתיבה, הדרכה בארץ
ולאורך נתיבי הסחר הקדומים באסיה

המוקרנס

בירור מקורותיו של המוטיב

יותם יעקבסון

כל הזכויות שמורות © 2011

מדרסת עיסא ביי, 1385 לסה"ג, מרדין, תורכיה. צילום: יותם יעקבסון

הקדמה

המוקרנס, כמוטיב עיטורי, הוא מהסממנים הבולטים ביותר מאז ראשיתה של הארכיטקטורה המוסלמית באסיה הקטנה. המוקרנסים הקדומים ביותר המוכרים בתחומי אסיה הקטנה נמצאים בפינה הצפון מזרחית של תורכיה המודרנית. הם נמצאים במסגד מנוצ'הר (Manucheher Mosque) באני (Ani), עיר שהייתה בירת ארמניה הקדומה עד כיבושה על ידי הביזנטים בשנת 1048 לסה"נ. בשנת 1071 לסה"נ, בעקבות קרב מנזיקרט (Manzikert), שבעקבותיו עבר רוב שטחה של אסיה הקטנה לידיים סלגיוקיות), נפלה אני בידי הסלגיוקים, בפיקודו של אלפ ארסלאן (Alp Arslan). זמן קצר לאחר שנפלה העיר בידי המוסלמים הומר ככל הנראה אחד ממבני הציבור הארמניים (לפי השערות מסוימות היה זה בית המגורים של הקתוליקוס, האישיות הבכירה ביותר בהירארכיה הכנסייתית של בפלג המונופיזיטי הארמני) למסגד. בכתובת המופיעה באתר מצוין כי המסגד הוקם בין השנים 1072-1092 לסה"נ, כלומר מיד לאחר קרב שהתחולל בשנת 1071 לסה"נ חלל המסגד מורכב מ-12 מפרצים המקורים על ידי כיפות פחוסות מעשה אבלק (תשליבי אבן טוף אדומה ושחורה). בשניים מהמפרצים מופיעים מוקרנסים מאבן. ראוי לציין כי מבחינת חומר הבנייה מקדימים מוקרנסים אלו את כל שאר המוקרנסים העשויים אבן המוכרים ממסופוטמיה¹.

לאור הממצאים באני ניתן לקבוע כי מוטיב המוקרנס מגיע אל אסיה הקטנה עם הסלגיוקים כשהוא מגובש ומעוצב ולכן יש מקום לשער כי מקורותיו נמצאים באותם אזורים שהסלגיוקים חצו במהלך הגירתם מערבה². מעניין לגלות כי למרות שמוטיב המוקרנס נפוץ ביותר בחלקים גדולים של עולם האסלאם (מהודו במזרח ועד ספרד ומרוקו במערב), המחקרים לגבי מקורותיו אינם רבים, לעיתים סותרים זה את זה ובדרך כלל לוקים בחלקיות רבה. בנוסף - ההשערות לגבי משמעויותיו של המוטיב שנויות אף הן במחלוקת ואינן משכנעות תמיד. דווקא משום כך בחרתי נושא זה. מטרת העבודה היא לעשות מעט סדר, לפחות עבורי, במקורות שנכתבו עד כה על המוקרנס ותוך כדי כך לנסות ולהתחקות אחר מקורותיו של המוטיב.

מהו מוקרנס?

המוקרנס הוא אלמנט עיטורי האופייני לכל האדריכלות בעולם המרכזי והמזרחי של האסלאם. אופיו של העיטור הוא דוגמא תלת ממדית המורכבת מפריזמות הנחתכות זו על ידי זו על פי חישובים גיאומטריים מדויקים ויוצרות מעין קומפוזיציה תלת ממדית, בדרך כלל מקומרת או שקועה. הקומפוזיציה מחולקת לרצועות (מעין אפריזים) היקפיות סדורות, אך עם זאת קיימת בה גם התייחסות אנכית, של פריזמות ההולכות ומתרחבות מאפריז לאפריז כלפי מטה, או לחילופין, מצטמצמות והולכות ככל שפונים מעלה אל הנקודה שאליה מתכנסות (או לחילופין, ממנה מסתעפות) כל הפריזמות. הפריזמות נמצאות בדרך כלל בתוך גומחות קוניות המופיעות בתוך או על גבי מסגרת ארכיטקטונית³, כלומר כעיטור לסקווינציים או לפנדנטיבים, כעיטור לחלקים העליונים של פתח שקוע, דמויי איוואן ועוד. המוקרנסים מופיעים כשהם עשויים ממגוון רחב למדי של חומרים. ישנם מוקרנסים עשויים מגבס מודבק, מלבנים שרופות מזוגגות או מאריחים. ישנם מוקרנסים מסטוקו, מאבן מסותתת ואף מעץ. במקרים רבים המוקרנסים צבועים ובמקרים אחרים, בעיקר כשהם עשויים אבן, הם מופיעים בצורתם הגולמית, ללא כיסוי צבע.

¹ ראה Parsegain, עמוד 113.

² הסלגיוקים יצאו מאזור חורסאן במחצית הראשונה של המאה ה-11 לסה"נ. בשנת 1058 הם השתלטו על בגדאד ולראשונה בתולדות העולם המוסלמי עשו הפרדה בין סמכות דתית, שהושארה בידי הח'ליף העבאסי לבין הסמכות המדינית, שאותה נטלו לעצמם ולראשונה בתולדות העולם המוסלמי טבעו את המושג 'סולטן'. מבגדאד המשיכו הסלגיוקים דרך צפון מסופוטמיה ואיראן אל דרום אסיה הקטנה, שם בשנת 1071 התלקח באזור אורפה קרב גדול שהמשיך עד מנזיקרט, מצפון לאגם ואן. בקרב הובסו הביזנטים וכתוצאה מכך נפלה רוב אסיה הקטנה בידיים סלגיוקיות.

³ ראה Behrens, עמוד 501.

לא אחת מזוהה המוקרנס עם צורת כוורת עמוקה או נטיפים (המתפתחים בתקופות מאוחרות יותר, בעיקר למן השליש השני של המאה ה-13 לסה"נ), אם כי בדרך כלל נפוץ דווקא המופע הקדום של אותה דוגמא שבה פריזמות מצטלבות על גבי משטח תלת-מימדי⁴ (הקיימת תמיד, לפחות כצורת בסיס, גם במוקרנסים המורכבים יותר). המוקרנסים מוכרים בעיקר מאזורי מעבר ארכיטקטוניים, כמגשרים בין חלקי מבנה ריבועיים לחלקי מבנה עגולים (סקווינצ'ים, פנדנטיבים, תחתיתן של כיפות, כעיטור תחתי להרחבות התומכות מרפסות והרחבות במבנים ובמינארטים), אך במקביל הם מופיעים גם בחלקי מבנה אחרים. למשל, כפי שכבר צוין, הם מופיעים בחלקם העליון, הקוני, של פתחים שקועים, דמויי איוואן. לעיתים הם מופיעים גם כעיטור לאורכם של חלקי קיר שטוחים לחלוטין. במקומות אלו הם משמשים במובהק לצורכי עיטור גרידא⁵. ברבות הזמן אומץ עיטור המוקרנס גם לעיטור כותרות עמודים, כעיטורים לרהיטי עץ (כגון מינברים ועוד).

המוקרנסים הקדומים ביותר

לפי האנציקלופדיה של האסלאם⁶ מקור המוקרנס אינו ידוע, אך בדרך כלל מקובל כי הוא החל להתפתח במהלך המאה העשירית לסה"נ במזרח פרס. המוקרנסים הקדומים ביותר התגלו בעיר נישאפור (Nishapur)⁷, השוכנת בצפון מזרח איראן. העיר היוותה תחנה מרכזית על דרך הסחר הקדומה שחצתה את הרי ההינדו-כוש וקישרה בין מערב סין ומערב אסיה. במהלך חפירות שנערכו על ידי צוותים מטעם מוזיאון המטרופוליטן בניו יורק⁸ בין השנים 1935-1940, התגלו שרידי מוקרנסים עשויים סטוקו צבוע, בבתים פרטיים. מוקרנסים אלו מתוארכים למאה התשיעית או לכל המאוחר לראשית המאה העשירית לסה"נ. אחד הממצאים כולל תשעה פנלים (אריחים) קעורים מעט. חלקם העליון של הפנלים מחודד וחלקם הפנימי, הקעור, שהיה גם הצד החיצוני, הנראה לעין צבוע בשלל צבעים ודוגמאות. מהממצא ניתן ללמוד כי הפנלים השונים הוצמדו למשטח האחורי וכן זה לזה בעזרת גבס. ככל הנראה הם יצרו גומחות עמוקות שעוטרו את הסקווינצ'ים שהוקמו מעל מבנה ריבועי על מנת לתמוך בכיפה⁹. ממצא דומה, המתוארך פחות או יותר לאותו זמן התגלה בבית-מרחץ עבאסי או פאטימי (קיימת אי בהירות לגבי זהות מקימי המבנה) בפוסטט (Fustat) שבמצרים. חשוב לציין כי בתחילה שימש המוקרנס רק כאלמנט דקורטיבי לחלקיהם הפנימיים של מבנים. השימוש החיצוני הקדום ביותר המוכר במוקרנס הוא מקבר לדג'ין מזנדראן¹⁰ שבעיראק. מבנה קבר מונומנטאלי זה מעוטר על ידי שתי רצועות מוקרנס חיצוניות שנועדו ליפות את הקבר על ידי שירת הרצף של קירותיו החיצוניים. החל מהמאה ה-11 לסה"נ החלו להתפתח בעולם האסלאם כיפות שכל חלקן הפנימי עשוי במתכונת המוקרנס והן קרויות מוקרנבס (Mukarnabas). מקום חשוב תופשים המוקרנסים בעיקר כפיתוח עיטורי של הסקווינצ'ים, פתרון ארכיטקטוני המוכר בעיקר במזרח¹¹. עיטורים אלו מופיעים כבר במוזוליאום של ערב אתא (Arab Ata) בטיס (Tim), כיום באוזבקיסטאן, המתוארך לשנת 977 לסה"נ¹². זמן קצר

⁴ אני מוצא חשיבות בהדגשת עובדה זו שכן המושג מוקרנס מתייחס בכלליות אל מגוון גדול של עיטורים שיש להם מכנה משותף ועם זאת גם שוני רב.

⁵ ראה Peterson, עמוד 206.

⁶ ראה Behrnes, עמוד 501.

⁷ העיר נישאפור שוכנת באזור חורסאן, למרגלות הרי הבינלוד (Binalud). העיר נוסדה במאה השלישית לסה"נ על ידי המלך הססאני שאפור הראשון (Shapur I) ומאז ירדה בהדרגה ממעמדה עד המאה התשיעית לסה"נ, כשנמצאה תחת שלטון השושלת הטאהירידית (Tahirid). טורגול (Turgul), קבע בה בשנת 1037 את מושבו. לאחר שבעלה של בתו של גיינגיס חאן נרצח בעיר, הורתה הבת על הרג כל תושביה וכך, בשנת 1221 נטבחו בה לפי ההערכות כ-1.7 מיליון נפש.

⁸ ראה Diamand.

⁹ ראה Diamand, עמוד 6.

¹⁰ קבר Ladjin Mazandaran, ראה ערך Muqarnas, <http://archnet.org/library/dictionary>.

¹¹ זאת להבדיל מהפנדנטיב, שהיה מוכר ומקובל תחילה במערב.

¹² ראה Ettinghausen and Grabar, עמוד 221.

לאחר מכן, למין ראשית המאה ה-11, ניתן למצוא אינספור כיפות מעוטרות בעזרת מוקרנסים בכל המרחב שנכבש על ידי הסלג'וקים. מוקרנסים בצורתם המוגמרת, עשויים לבני חומר שטוחות, צבועות ומכוסות זיגוג, מופיעים כבר במסגד הגדול באיספהן (Isfahan), המתוארך לשנת 1088 לסה"נ.

הרצלפד עורך הפרדה ברורה בין שני אבות טיפוס של מוקרנס¹³. את הסוג הראשון הוא מכנה 'מוקרנס איראני', הנסמך על כרכובים, או רצועות אופקיות. כדוגמא ל'מוקרנס איראני' קדום הוא מביא את עיטור הכניסה עשוי הסטוקו בקבר נור אל-דין זנגי (Nur al-Din Zengi), שהוקם בשנת 1154 לסה"נ בדמשק. את הסוג השני מכנה הרצלפד 'מוקרנס מזרח תיכוני', אשר בניגוד למוקרנס האיראני, נסמך על פנדנטיב. כדוגמא קדומה למוקרנס זה הוא מביא את עיטורי איוואן הכניסה במשהד אל-דיקה (Mashad al-Dikka), שהוקם בשנת 1189 בעיר אלפו (Aleppo), אף היא בסוריה. אציין כי המוקרנסים ברמת אנטוליה, לפחות עד התקופה העות'מאנית, הם מהסוג האיראני.

טאבא מציג במאמרו את קבר אימאם אל-דאוור (Imam al-Dawr), הנמצא בכפר קטן הנושא את אותו שם הנמצא 20 ק"מ מצפון לעיר סמארה. הקבר, המוקדש לאימאם מוחמד אבן מוסא אבן ג'עפר (Imam Muhammad Ibn Musa Ibn Jafar), נבנה בין השנים 1085-1090 לסה"נ ומהווה, לטענתו של טאבא, את כיפת המוקרנס הקדומה ביותר המוכרת כיום. המוזוליאום מורכב ממבנה ריבועי שגובה קירותיו כ-12 מטרים ומעליו כיפה מאורכת, דמוית צריח, שגובהה זהה כמעט לחלקו התחתון של המבנה. כאמור, הכיפה לכל אורכה, ולא רק שיאה, עשויה במתכונת עיטורי מוקרנס. המבנה, שבסיסו כאמור ריבועי, הופך למתומן בעזרת סקווינצ'ים עמוקים. בהמשך בנויים שמונה סקווינצ'ים נוספים על בסיס השמונה הנמוכים יותר ויוצרים כוכב מתומן, עם ארבעה חלונות קטנים צולבים. כל סקווינצ'י בנוי בזווית 45 מעלות לקודמו (לזה שמתחתיו) והם כולם מצטמצמים לכיפה קטנה שסוגרת ממעל¹⁴. לפי טאבא, הרעיון העומד מאחורי מבנה הקבר הוא שבעיני המתבונן התם כיפתו נראית בלתי תלויה. משחק האור והצל על פני הטקסטורה המורכבת גורם לתחושה ויזואלית של איבוד המסה. טאבא מציין כי פטרון הקבר, מוסלים אבן קורישי (Muslim Ibn Quraysh), היה מקורב ביותר לשלטון העבאסי בבגדאד וזאת חרף היותו שיעי. נתון זה הינו בעל חשיבות בעיני הכותב כיוון שבכך הוא מנסה להראות קשר אדוק יותר משנראה לעין בין השריד היחיד לארכיטקטורה קדומה של כיפות מוקרנס לבין המוכר והמקובל בבירת הח'ליפות באותם ימים. את הטענה הזו מוסיף טאבא ומבסס בעזרת הבאת שני ציורי מיניאטורות בהם מתוארת העיר בגדאד ממעוף הציפור כשהיא משופעת במגדלים קוניים, הולכים וצרים כלפי מעלה, שבהם ניכרת מתכונת המוקרנס גם בחלקם החיצוני¹⁵. כיפות מוקרנס נוספות, המאוחרות במעט לכיפה הקדומה באל-דאוור, מופיעות במאה ה-12 לסה"נ בדמשק, פלרמו (Palermo), פז (Fez) וטינמל (Tinmal). המוקדמת מבין כולם היא הכיפה במסגד קראוויין (Qarawiyyin), שהוקם בין 1135-1140 לסה"נ בפז. כיפה קדומה נוספת נמצאת במתחם המריסטן של נור אל-דין זנגי (Nur Al-Din Zengi), שהוקם בשנת 1154 לסה"נ בדמשק. מבחינה כמותית, מספר כיפות המוקרנס הגדול ביותר מרוכז במרחב עיראק וג'זירה בין בצרה (Basra) וחוזיסטן (Khusistan) בדרום לבין

¹³ ראה Herzfeld, עמוד 15.

¹⁴ לתמונות, ראה Tabbaa, עמוד 62.

¹⁵ מיניאטורות אלו מתוארכות לשנים 1468 ו-1537. צילומים שלהן מופיעות אצל Tabbaa בעמוד 64.

מוסול (Mosul) ורככה (Raqqah) בצפון. רוב הכיפות במרחב זה מתוארכות לפרק הזמן שבין אמצע המאה ה-12 לסה"נ ועד הכיבוש המונגולי (סוף השליש השני של המאה ה-13)¹⁶.

דוגמא מובהקת לקבר שמעליו מגדל שסופו הוא כיפת מוקרנס היא קבר זומורוד חאטון (Zumurrud Khatun), המכונה גם קבר סיטא זוביידה (Sitta Zubaidah), שהוקם בשנת 1172 על ידי החילף העבאסי אל-נאצר (El-Naser) כמבנה קבר לאמו. בסיסו של מגדל זה הוא אוקטוגונאלי מבסיסו. ייחודו בכך שכל אחת מהכיפות הקטנות האחוזות במערך המוקרנסים המורכב שלו מסתימת בנקב קטן, עד שלצופה מלמטה, מבסיסו של הקבר, נוצר הרושם כי הוא צופה בכיפת הרקיע בלילה זרוע כוכבים¹⁷.

טאבא מדגיש כי ברוב המקרים בנויות כיפות המוקרנס כך שהן מחולקות לשמונה פאות ומתכנסות אל כוכב בעל שמונה פינות¹⁸. במאמרו אין הוא מתייחס בשום אופן אל משמעותה של הספרה שמונה. ניתן ללמוד מאופן כתיבתו כי המתומן נולד רק מתוך עצם המעבר ממבנה ריבועי לכיפה עגולה, אולם אציין כאן כי לדעת חוקרים שונים לספרה שמונה ישנה משמעות מטאפיסית עמוקה הרבה מעבר מהצורך ההנדסי הפרגמטי¹⁹.

עוד טאבא מציין כי השימוש בכיפות מוקרנס מופיע תחילה בקברים ורק בהמשך הוא מפעפע אל מבנים ארכיטקטוניים שונים, כגון מסגדים, בתי חולים, ארמונות ומזרקות²⁰.

מקורות אפשריים להתפתחות מוטיב המוקרנס

למרות שהמוקרנס הוא מהמוטיבים העיטוריים המוכרים ביותר בארכיטקטורה המוסלמית, עדיין קיימת בעייתיות גדולה בכל הנוגע למקורו, לזמן המצאתו ולאופן תפוצתו הגיאוגרפית²¹. גרבר טוען, כנראה בהתבססו על הממצאים הקדומים ביותר של המוקרנס, כי המוקרנס הופיע במקביל בצפון מזרח איראן ובמרכז אפריקה הצפונית²². נראה כי טענה זו, המסתמכת אומנם על הממצא הארכיאולוגי היא בעייתית ואינה מוכחת די צורכה. קיים קושי מסוים להניח כי אותו מוטיב התפתח בשני מקומות מרוחקים באותו זמן ממש. נראה כי חרף החוסר בממצאים ארכיאולוגיים ניתן להעזי ולשער כי למוקרנס היה מקור אחד וכי ממנו הוא התפשט ונפוץ. בהקשר זה, טענתו של פטרסון, לפיה מקורו של המוקרנס הוא במקום מרכזי, כלומר העיר בגדאד שהייתה המוקד השלטוני והסמכותי של רוב העולם המוסלמי בתקופה המדוברת, נשמעת הגיונית ביותר. נראה שניתן לפסוק כי אלמלא היה המוטיב מוכר ומקובל בעיר המרכזית ביותר באותם ימים, הוא לא היה מתפשט בקצב כה מהיר בכל חלקי העולם המוסלמי.

לפי דעתם של חלק מהחוקרים²³, המוקרנס הוא המצאה מקורית של עולם האסלאם. נאמר על ידי אותם חוקרים כי הגם שכיפות וחצאי כיפות היו נפוצים בתרבויות שונות עוד הרבה קודם לכן, הרי שהמוקרנס לא היה קיים באף ציוויליזציה מוקדמת לתור האסלאם.

¹⁶ העיר בגדאד נכבשה בידי הולאגו (Hulago) המונגולי, נכדו של גינגיס חאן, בשנת 1258.

¹⁷ ראה Tabbaa, עמוד 66.

¹⁸ ראה Tabbaa, עמוד 65. ברחבי מסופוטמיה ישנם מבני קבר רבים נוספים שבהם בולטת הסכימה המתומנת. למשל קבר גונבד כבוס (Gunbad Kabus), שהוקם בשנת 1006 לסה"נ בגורגאן (Gurgan) שבאיראן (הקבר הוא מגדל מתומן המתנשא לגובה של 51 מטרים ובראשו כיפה חרוטית נמוכה) ומבנה קבר דומה שהוקם בשנת 1075 לסה"נ בדמוונד (Demavend), אף היא באיראן.

¹⁹ ראה Brunce, עמוד 7. לטענתו הספרה 8, הבאה לידי ביטוי בשמונה צלעות המבנה האוקטוגוני, הינה בעלת משמעות מטאפיסית. הוא מדגיש כי במסורת המוסלמית ישנם 8 גני עדן וכן 8 מלאכים הנושאים את כס אללה.

²⁰ ראה Tabbaa, עמוד 67.

²¹ ראה Tabbaa, עמוד 61.

²² ראה Garbar- Alhambra, עמוד 175.

²³ ראה Tabbaa, עמוד 61.

טאבא מציע שמקורן של כיפות המוקרנס, המוכרות מאד מתקופת האילחנאת הוא בעיראק²⁴. כמקור לביסוס טענתו הוא מביא את קבר אימאם אל- דאוור, שבו כיפת המוקרנס הקדומה ביותר.

משמעויותיו התיאולוגיות של המוקרנס

לדעת חלק מהחוקרים מוטיב המוקרנס, במיוחד כשהוא בא לידי ביטוי בצורתו ככיפה שלמה (מוקרנבס), נועד להביע את הרעיון לפיו הקיום המתמשך של כל דבר ודבר בעולם נקבע ומתאפשר על פי רצונו של האל, הקיים תמיד גם אם הוא בפועל נסתר מעין. לטענת החוקרים רעיון זה בא לידי ביטוי ארכיטקטוני בדגם הכיפה הבנויה, שנקודות התמיכה שלה מטושטשות על ידי המוקרנס. טשטוש נקודות האחיזה של הכיפה נועד לגרום לכיפה כולה להיראות כתלויה ללא כל תמיכה²⁵. לטענת טאבא, הגם שעם פיתוחו (כלומר בסוף המאה התשיעית ובמהלך המאה העשירית לסה"י) הייתה למוטיב המוקרנס משמעות תיאולוגית מעוררת השראה, היא נעלמה במרוצת הזמן ונשכחה מלב. לדעתו, כדי להתחקות אחר משמעות המוטיב, יש לחקור את הממצאים הקדומים, המעידים על ההתפתחות שנעשתה לאורה של אותה משמעות עמוקה שנעלמה במרוצת הזמן²⁶. טאבא מעלה במאמרו את השאלה מה גרם למוסלמים לנטוש את רעיון הכיפות שפניהן חלקות ולהתחיל ליצור כיפות שפניהן מורכבות פי כמה (ומכאן גם מסובכות ויקרות יותר לבנייה) ומדוע רעיון כיפת המוקרנס התפתח דווקא בבגדאד במהלך המאה ה- 11 לסה"י וממנה התפשט כה מהר אל סוריה וממנה גם אל צפון אפריקה.

גרבר, בניסיונו לברר את משמעות המוקרנס, מתייחס לא אל צורת הכיפות אלא למשמעותן הסימבולית²⁷. לדעת גרבר הכיפות מסמלות מים, במובן של שפע אלוהי. את דבריו מבסס גרבר בראש ובראשונה בליקוט ובניתוח התייחסויות מוסלמיות שונות אל כיפות 'שתי האחיות' בארמון אלהאמברה (Alhambara) שבספרד. גרבר אסף וליקט שלל כתובות קוראניות שאותן בחרו לקשור אל הכיפות הללו ופואמות פיוטיות שנכתבו בשבח צמד הכיפות המדובר בארמון אלהאמברה. מסקנתו של גרבר היא כי כיפות 'שתי האחיות' בארמון אלהאמברה מסמלות את כיפות השמיים המתחלפות. טאבא חולק על מסקנתו של גרבר. טענתו הראשונית, המוצדקת לדעתו, היא כי לא ניתן להקיש מצמד כיפות אלו על תופעת כיפות המוקרנס בכללותן. טאבא ממשיך וחולק על גרבר בטענתו כי כל כיפה מסמלת במובנים רבים את כיפת הרקיע וכי אם אלו הם פני הדברים, מדוע לבנותה בצורת מוקרנס? בטענה נגדית זו מעתיק טאבא את הדיון מליקוט וניתוח משמעויות סמליות שלימים נקשרו בכיפות לבחינת צורתן הפיסית.

את המשך טיעונו, המשכנעים למדי, מקדיש טאבא דווקא לניתוח צורת כיפת המוקרנס עצמה, וצורתה הוא מקיש על משמעותה.

לפיו, חלוקת הכיפה לקטעים ההולכים ומסתעפים מציעה חלוקה של היקום, כלומר - מעין מודל קוסמולוגי מוקטן. טאבא מציין כי התפישה האריסטוטלית לפיה היקום הוא נצחי, נדחתה על ידי רוב התיאולוגים המוסלמים שלפי תפישתם רק האל לבדו הוא מוחלט ונצחי. האסלאם כולו מושתת על הרעיון לפיו האל הוא ריבון יחיד ואבסולוטי. לפיכך, נתפשות כל תופעות העולם על ידי במוסלמי כרצף שינויים תדיר הנקבע על פי רצונו של האל. טאבא מציע כי כיפת המוקרנס היא ביטוי ארכיטקטוני של התפישה המוסלמית האורתודוקסית, לפיה התופעות כולן, הבאות לידי ביטוי עיטורי-ארכיטקטוני בקפלים המרצדים של כיפת המוקרנס, נסמכים כולם על כנפיה הרחבות של הכיפה, הפרוסה מעל ומהווה מקור מתפשט לכלל התופעות הללו. טאבא מחזק את דבריו

²⁴ למשל באתר רמין (Veramin), המתוארכות לשנים 26-1322 לסה"י. ראה Tabbaa, עמוד 61.

²⁵ ראה Peterson, עמוד 208.

²⁶ ראה Tabbaa, עמוד 61.

²⁷ ראה Garbar – Alhambara, עמודים 144-148.

בעזרת הצגתו את התפישה התיאולוגית שהתפתחה בעיראק במקביל לכיפות המוקרנס. תפישה זו שפותחה על ידי הוגה הדעות אל-בקילאני בתמיכתו של הח'ליף העבאסי אל-קאדיר²⁸ נקראה 'התפישה האטומית המקרית של העולם'. עיקריה של השיטה, התואמת מבחינת זמנה את התפתחות כיפות המוקרנס, היא שהעולם עצמו מורכב מחלקיקים זעירים ובה באותה שעה ריק. מקרים יכולים אומנם לשלוט בחומר, אולם רק להרף עין, ומשתנים תדיר על פי רצונו של האל. לפי טאבא, הכיפה כפי שנבנתה עד אותם ימים, כלומר כיפה שפניה חלקים, לא יכלה לסמל את האופן החדש שבו תפשו המוסלמים את העולם. הסיבה לכך הייתה שהיא נראתה מוצקה ורציפה מידי וביטלה את התזזיתיות האלוהית, הבלתי מובנת לאדם, המתגלמת בעולם²⁹. כדי להציג את העולם מנקודת מבט של מקריות רציפה ומשתנה תדיר עלה הצורך לחלק את הכיפה, המסמלת את כיפת השמיים ומקור ההשראה האלוהי על העולם³⁰, ולעבדה באופן שהיא מחולקת לחלקים קטנים המאורגנים באופן מורכב. אם לבאר בדרכי את דבריו של טאבא, הרי שהדיאגרמות הסבוכות בכיפת המוקרנס גורמות לאדם הצופה בהן מלמטה, מעמדת קטנותו, ללכת לאיבוד בשלל מורכבותן. עם זאת, במבט נוסף יכול הבוחן את הצורות לעומק לגלות סדר מסוים שכמעט ונשגב מבינתו ומעורר בו הערכה עמוקה והשתאות, רמז לשררה האלוהית שעל פיה מתנהל העולם. בנוסף, מטשטשים המוקרנסים הזולגים מהכיפה אל עבר הסקווינציים, המשמשים לה כתומכים, את נקודת המעבר בין הכיפה לקירות וגורמים לכיפה להיראות כאילו היא ניצבת ללא כל עמודים או תמיכה הנראים לעין. רעיון זה מגולם כבר בקוראן, ככתוב בסורה 31 פסוק 10: *"הוא ברא את השמיים ללא עמודים נראים לעין, וקבע בארץ הרים נטועים איתן לבל תנוע תחתיהם, והפיץ על פניה יצורים מכל מין, והורדנו מים משמיים, והצמחנו כל מין משובח"*³¹. בפסוק זה מתוארת התערבותו של האל ביצירת העולם, הנמצא כולו, נתון לחסדיו, תחת כיפת שמיים הנראית כבלתי נתמכת, אף היא מעשה בריאתו.

כדי להעצים את רעיון ההשתנות המוקרנס, כשמוסלמים עיטרו כיפות מבפנים, הן בדרך כלל נצבעו באופן הדרגתי, תוך הקפדה על מעברי צבעים ברורים, דבר שהעצים עוד את רעיון התחלופות הנקבעות על פי רצון האל ויוצרות את מכלול עולם התופעות. טאבא מדגיש כי כיפת המוקרנס היא ביטוי לעולם התופעות וכי היא עדות לנוכחותו של האל, השורה בכל ותומך בכל אך עושה זאת בצורה נשגבת, נעלמה ובלתי נתפשת (לפחות עבור האדם) ולכן מוצגת על ידי כיפה שנקודות התמיכה שלה מטושטשות בכוונה. טאבא גורס כי המוקרנס אינו רעיון דקורטיבי שנועד למילוי החלל שנוצר מתוך האיסור המוסלמי להימנע מיצור צלמים ותמונות וחיפוש אחר עיטורים שאינם מפריס איסור זה, אלא גם כפתרון הצומח מתוך הפילוסופיה המוסלמית המקובלת באותם ימים ומקובע בתיאולוגיה של אותו זמן³².

הוא גם מסביר כיצד ייתכן שלמרות המשמעות הדתית הגלומה במוטיב המוקרנס נעשה בו שימוש במבנים המשמשים לצרכים חילוניים. לפיו, מכיוון שלא התפתחה כל ליטורגיה דתית הקשורה במוטיב המוקרנס, אין כל מניעה משימוש בו במבנים שאינם דתיים. אציין כי לדעתי, דווקא לאור הרעיון שהוצג על ידו, ישנה משמעות רבה לאזכורו של מוטיב המוקרנס בכל מקום ומקום, כרמז לאלוהות השורה והשולטת בכל. טאבא אכן מסכם את דבריו כי במישור הדתי אומצה כיפת המוקרנס על ידי המוסלמים הסונים בסוריה ובצפון אפריקה ואלו במישור הפוליטי היא היוותה קשר ישיר לבית המלוכה העבאסי (המסמל באותם ימים את הח'ליף עלי אדמות) – שנתפש כמקור הלגיטימציה הדתית והשלטונית של העולם המוסלמי האורתודוכסי.

²⁸ The atomist - occasionalist view of the universe פותחה על ידי al-Baqillani וזכתה לתמיכתו של הח'ליף Al-Qadir (שניס - 991

1031 לסה"נ) ראה Tabbaa עמוד 69.

²⁹ ראה Tabbaa, עמוד 69.

³⁰ ראה Garbar - Dome ו-Garbar - Umayyad.

³¹ מתוך "הקוראן", תרגומו של אורי רובין, בהוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2005.

³² ראה Tabbaa, עמוד 72.

השפעות ארמניות על התפתחות ה'מוקרנס המזרח תיכוני'

הימצאותם של המוקרנסים הקדומים ביותר באסיה הקטנה במבנה ארמני שהוסב למסגד מחייבת לברר בצורה מעמיקה יותר את מידת הקשר בין האדריכלות הארמנית הקדומה לאדריכלות המוסלמית בת אותה תקופה.³³

החל מתקופה מוקדמת מאד בנו הארמנים כיפות מעל מבני דת וציבור. לצורך הקמת כיפה עגולה מעל מבנים ריבועיים השתמשו הארמנים בשיטת הבנייה המסופוטמית; כיפה הנסמכת על סקווינצ'ים. בעוד במקור נבנו הסקווינצ'ים, כמו המבנים עצמם, מלבני חומר שרופות (חומר היה האלמנט הזמין והנפוץ ביותר במסופוטמיה השוכנת על גדות נהרות רווי סחף דק גרגיר), הארמנים, בהיותם דייריה של ארץ שכולה מכוסה בזלת קשה וטוף וולקני מהודק, הקימו מבני אבן גדולי מימדים ומאותו חומר מקומי גם יצרו את הסקווינצ'ים כדי לתמוך את הכיפות שהקימו. כבר מתקופה קדומה החלו הארמנים להתייחס אל הסקווינצ'ים גם מבחינה עיטורית ולא רק ארכיטקטונית ולראייה – סקווינצ'ים מעוטרים בדוגמאות שונות, בעיקר דוגמאות צדף ומעין מוטיב מדורג דמוי מניפה, מוכרות במרחב שנמצא בשליטה ארמנית החל מהמאה השביעית לספירה.

אחת הדוגמאות הארמניות המוקדמות ביותר שבהן מופיעים סקווינצ'ים מעוטרים זוהי כנסיית הריפסימה (Heripsime, שנים 615-228 לסה"נ)³⁴ בארמניה וכן דוגמא נוספת, מאוחרת בהרבה, היא כנסיית אושק (Oshk), בת המאה ה-10 לסה"נ, הנמצאת בשולי עמק טורטום (Tortum), כיום בצפון מזרח תורכיה.

החל מהמאה התשיעית מוכר במרחב הקווקז (גאורגיה, ארמניה וצפון מזרח תורכיה של היום) חיבור בין הסקווינצ'י לפנדנטיב. התוצר, שניתן לכנותו 'פנדנטיב משולב', דומה במובנים רבים למה שהרצפליד הגדיר כ'מוקרנס ים-תיכוני'. את המופע החדש, לפיו כיפה נתמכת על ידי פנדנטיב גדול שבחלקו התחתון משולב סקווינצ'י קטן מעוטר בדוגמת הצדף, ניתן למצוא בכנסיות ארמניות וגאורגיות רבות, בעיקר בין הכנסיות גדולות המימדים, למשל בכנסיית אושק שצוינה לעיל, בכנסיית אישהאן (Ishhan), הנמצאת מעט צפון-מזרחית לה, בת המאה ה-9 לסה"נ (שהיא חרף הכתוב בלא מעט מקורות ככל הנראה גאורגית)³⁵ וכן בכנסיית האהו (Haho)³⁶. נראה כי בעת ניתוח מוטיב ה'פנדנטיב המשולב', יש מקום להציע השפעה מוסלמית מזרחית מסוימת על האדריכלות הארמנית והתפתחות צורת העיטור המקומית. על השפעה שכזו מצביע קאראמראלי³⁷. אומנם הוא מתייחס במאמרו לתקופה מעט יותר מאוחרת, אך בעצם קביעתו המבוססת על השוואה צורנית, כי המוקרנסים במסגד מנוצ'יהר באני שמשו מודל לכל מוקרנסי האבן המופיעים בכנסיות ארמניות שהוקמו בתקופה מאוחרת יותר, מוכח כי קשר מעין זה אכן התקיים.

דבר ידוע הוא כי אדריכלים ארמנים פעלו תחת שלטון מוסלמי איובי, באלפו (Aleppo) ובערים אחרות. לדעתם של חוקרים מסוימים אותם ארכיטקטים ארמניים הביאו עמם את טכניקת הבנייה הייחודית של ה'פנדנטיב המשולב' ופתחו תחת כנפי האסלאם את המוקרנס המכונה בפי הרצפליד 'מוקרנס מזרח תיכוני', הנסמך על פנדנטיב³⁸.

³³ אציין כי בסמוך למסגד מנוצ'יהר באני, ישנו מבנה נוסף שבו מוקרנסים מסוגנים ביותר. הם מעטרים את חזית הגווית (Gavit), אולם המבוא הדרומי של כנסיית השליחים (Apostles Church), אולם על פי ניתוח כתובות ארמניות הקבועות בכתלי המבנה מסתבר שהגווית הוקם רק בין השנים 1215 ל-1348 לסה"נ.

³⁴ הכנסייה, הנמצאת בין ירוואן (Yerevan) הבירה כיום לבין אג'מיאדזין (Edjmiadzin), הקתדרלה הארמנית המרכזית הניצבת במקומה של עיר הבירה הקדומה וגרשפט (Vagarshapat), נחשבת לאחת הכנסיות החשובות והקדומות ביותר בארמניה ומוכרת ככנס של אונסק"ו. היא מציינת את מקום סקילתה למוות של נזירה בשם הריפסימה על ידי שליחיו של המלל טרדט השלישי (Tardat III) שלימים קיבל על עצמו את הנצרות והפך את ארמניה למדינה הנוצרית הראשונה בעולם (שנת 301 לסה"נ). ראה גם: <http://www.virtualani.org>

³⁵ ראה Khelovenoba, עמוד 146.

³⁶ ראה Khelovenoba, עמוד 142.

³⁷ ראה Karamağarlı, עמוד 329.

³⁸ ראה למשל Steirlin, עמוד 73. כאן מובאת דוגמא לכך שארכיטקט ארמני נטל חלק בהקמת חאן הקים (Hekim) בעיר מלאטיה (Malatya). הדוגמאות לארכיטקטים ארמניים הפועלים תחת שלטון עמים שכנים הן רבות ומגוונות. אחת הדוגמאות המובהקות לכך

לעניות דעתי קביעה זו היא מרחיקת לכת ובלתי מבוססת. נראה כי די בניתוח חלקי של הממצאים המובאים בסיכום קצר זה בכדי להוכיח כי בתקופה בה מתגבשת תפישת ה'פנדנטיב המשולב' במרחב הארמני, היה המוקרנס במסופוטמיה כבר קיים בצורתו המוגמרת והמורכבת. בין מסופוטמיה לבין מרחב סוריה, שהיה באותה תקופה בשלטון איובי, התקיים קשר ישיר ורציף. האומנם נדרשו האיובים לסיועם של הארמנים, שמלכתחילה היו אמונים על שיטת הסקווינץ', בכדי שישיעו להם בפיתוח המוקרנסים הנסמכים על פנדנטיבים? לדעתי, ניתן לשער כי ארכיטקטים מוסלמים, ולא דווקא ארמנים, הם האמונים על השילוב שבין שיטת הסקווינץ' המעוטר מוקרנסים לבין הפנדנטיב, המוכר באזור הים-תיכוני, שהחל באותה תקופה להיות מעוטר באותם מוטיבים. כך או אחרת, בין הסקווינצ'ים המעוטרים בכנסיות הארמניות וה'פנדנטיב המשולב' הארמני לבין ה'מוקרנס המזרח-תיכוני' קיימת קפיצת מדרגה עצומה, שלשם ביסוסה חסרים כמה וכמה שלבי ביניים.

הצעה נוספת למקור אפשרי של המוקרנס

טאבא מנסה במחקרו להתחקות אחר משמעות כיתת המוקרנס, תוך הסתמכות על ניתוח מראה הכיפות באתרים הקדומים ביותר בעולם האסלאם שבהם מופיע מוטיב זה, אולם אציין בשום פנים ואופן אין הוא מנסה להתחקות אחר מקורה של צורה עיטורית זו מבחינה גיאומטרית וסגנונית. הנחת היסוד האכסיומטית שלו, המשתמעת מתוך היעדר מוחלט של התייחסותו לנושא, היא שמוטיב המוקרנס התפתח תחת כנפי האסלאם. כפי שכבר ציינתי לעיל, הנחה זו המשתמעת מאופן כתיבתו של טאבא, נאמרת במפורש על ידי חוקרים הטוענים בתוקף כי המוקרנס הוא המצאה מקורית של עולם האסלאם וכי היא נעדרת כל מקורות קדומים³⁹.

בחלק זה, האחרון בעבודתי, אנסה לטעון כי מוטיבים ארכיטקטוניים ועיטוריים המזכירים את המוקרנס התקיימו במרחב של מזרח מסופוטמיה, כלומר בסמוך לנישאפור, המקום בו נמצאו המוקרנסים הקדומים ביותר, עוד מאות שנים רבות קודם לכן. לאור הצגת קיומם של ממצאים אלו אנסה להציע כי מקורו של המוקרנס, ומכאן גם מקור ההשראה הראשונית של המוטיב על עולם האסלאם הוא בארכיטקטורה הבודהיסטית וההינדית הקדומה. מיותר לציין כי מרגע שאומץ המוטיב על ידי המוסלמים הוא פותח והותאם לצרכים אסלאמיים הן מבחינה תיאולוגית והן מבחינה ארכיטקטונית.

המרחב שהעיר נישאפור נושקת לו ממזרח, כלומר המרחב ההררי של הרי ההינדו-כוש, הקרוי במקורות ההודיים ארץ גנדהארה⁴⁰ (Gandhara) נתון היה לשליטה של קיסרים בודהיסטיים החל מימיו של אשוקה (Ashoka) גדול השליטים של בית המלוכה המאורי, באמצע המאה השלישית לפנה"ס. אשוקה קיבל על עצמו את הדת הבודהיסטית והיה הראשון להקים סטופות⁴¹ באתרים ובמקומות שבהם התרחשו אירועים מרכזיים בחייו של בודהה שקיאמוני (Sakyamuni), המכונה 'הבודהה ההיסטורי' והמקומות בהם הוטמנו שרידים מאפרו לאחר מותו. אשוקה עמד בקשרים הדוקים עם הדיאדוכים ההלניסטיים במערב ובעיקר עם מושלי בית סלווקוס

היא כי בעקבות קריסתה של כיפת כנסיית ההגיה סופיה (Hagia Sofia) בקונסטנטינופוליס, הזמין קיסר ביזאנטיון, בזיל השני (Basil II), את טרדט (Tardat), הארכיטקט הארמני שתכנן את הכנסייה הגדולה באני, עיר הבירה הארמנית באותם ימים לשקם את הנזק. הקתדרלה נפתחה מחדש ב-13 למאי שנת 994 לסה"נ.

³⁹ ראה הערת שוליים מס' 25.

⁴⁰ וכיום נקראת בשיבוש קל קנדהאר (Kandahar), אפגניסטאן.

⁴¹ סטופות הן מבנים קוניים שמשמשות החל מימיו של אשוקה לציון אתרי זכרון בודהיסטיים. לימים החלו הסטופות לשמש כמצבות קבורה למורי דת, כמבנה שבו אוחסנו הסוטרות, שלל אמרות הבודהה. ברבות הזמן נוספו להן משמעויות מטאפיסיות לפיהן שימשו הסטופות, בדומה לדיאגרמת המנדאלה הדו-מימדית, כמיקרו מודל ליקום כולו. ראה כתבתי בנושא "ארכיטקטורה של הארה" בימסע אחר, גיליון 143, אוגוסט 2003, עמ' 76. וראה גם Leidy, עמודים 47-17 ועמוד 50.

בסוריה⁴². בימיו של אשוקה (ועוד מעט קודם לכן) החלו, לראשונה בתולדות הודו, להשתמש באבן כחומר בניה. את מורשת הבנייה באבן הביאו עימם אומנים פרסיים שנדדו מפרס שנכבשה על ידי ההלניסטים⁴³. משערים שגם ראשיתם של האולמות המאורכים, בעלי הקצה האפסידאלי, ההולכים ונעשים נפוצים בהמשך (למשל מקדשי המערה הבודהיסטיים באגינטה⁴⁴, Ajantha, שבצפון מדינת מהאראשטרה, Maharashtra, בהודו של היום), המכילים פסל בודהה או סטופה בירכתי האולם החצוב, כשמאחוריהם מעבר היקפי הנושק לדופן האחורית של האולם המתעקלת במתכונת אפסיס, מקורם בתקופה זו⁴⁵. לאחר שהקיסר אשוקה הלך לעולמו, התפרקה ממלכתו הגדולה לממלכות משנה קטנות יותר, אולם אזור גנדהארה נותר בעיקרו של דבר בודהיסטי באופיו⁴⁶. במהלך המאה השנייה לסה"נ הוקמה במרחב זה ממלכת קושאן האדירה שעליה שלט המלך קאנישקה (Kanishka). בימיו של קאנישקה שוכללו מבני הסטופות⁴⁷ מבחינה קונסטטואלית, ארכיטקטונית ועיטורית⁴⁸. במקביל החלו לפסל, לראשונה בתולדות האמונה הבודהיסטית שהפכה בהדרגה לדת, צלמים של הבודהה (שעד אותם ימים היו אסורים⁴⁹). ממלכתו של קאנישקה הוקמה על שרידי ממלכות שבהן הנוכחות וההשפעה ההלניסטיות היו עזות. עם התפתחות הסטופות, שראשיתן בתקופה המאורית, הלכו העיטורים שעל פניהן והשתכללו. אחד המוטיבים השב והחוזר על עצמו במבני סטופות רבים הוא ריבוי הגומחות המעטרות את פני הסטופה ואת שאר מבני דת⁵⁰. הגומחות הללו, שמקורן הוא ככל הנראה בהשפעת העולם ההלניסטי רומי נועדו במקור להכיל בתוכן את צלמי האלים⁵¹. בארכיטקטורה הבודהיסטית הן נועדו להכיל בתוכן את צלמי הבודהות והבודהיסטיות שהחלו להיות מיוצרים באותה תקופה, שאף הם פוסלו בהשפעה רומית מובהקת. לעיתים נותרו הגומחות ריקות מצלמים. במקרים אלו הן נועדו לשמש כמעין עיטור אחוז, בדומה לדוגמת העמודים האחוזים המוכרים היטב מהארכיטקטורה הרומית, שנועד ליצור מקצב מסוים על פני קירות הסטופה האטומים והתווספה לו משמעות דתית. דוגמאות של גומחות, שחלקן העליון עשוי רצועות מדורגות המכילות דוגמאות גיאומטריות מורכבות מופיעות בעיר הבודהיסטית טקסילה (Taxila) ובאתר הבודהיסטי סאנצ'י (Sanchi), שבמרכז הודו, כבר במאה הראשונה לפנה"ס⁵² וכן במקדשים רבים נוספים.

העובדה כי המוקרנס, בצורתו המוגמרת והשלמה ככיפה, מופיע בעולם האסלאם בראש ובראשונה בקברים יכול אולי לרמוז על מקור השפעה בודהיסטי.

⁴² למשל אנטיוכוס תיאוס (Antiochos theus) מלך סוריה ומערב אסיה, פתולמאי פילדלפוס (Ptolemy Philadelphos) מלך מצריים, מגאס (Magas) מלך קיריני, אנטיוגונוס גונטס (Gonatas) מלך מקדוניה ואולי גם אלכסנדר מלך אפירוס (Epirus). ראה Wheeler-Rome עמ' 158.

⁴³ אחת המערות החצובות הקדומות ביותר שהתגלו בהודו היא 'מערת לומש רישי', (Lomash rishi), המתוארכת למאה השלישית לפנה"ס ונמצאת במחוז ביהאר. פתחה משלב מראה בקתת מגורים הודית עם צורת גומחה מסוגנת, מוטיב שעתידי לחזור במקדשי מערה רבים בתקופות מאוחרות יותר. ראה Deva – Temples, כרך ב' לוחית 4.

⁴⁴ המערות באתר זה מתוארכות כולן בין המאות 200 לפנה"ס ועד 600 לסה"נ לערך. רעיון זה מתפשט ומגיע עד דרום הודו, למשל במקדש דורגא באייהול (Aihole), המתוארך למאה השמינית לסה"נ. ראה Michell, עמודים 106-107. תרשים של אולם מסוג זה ניתן למצוא אצל Marshall בלוחית מס' XIV.

⁴⁵ ראה איורים של אולמות אפסידאליים בטקסילה (Taxila) ובסירקאפ (Sirkap) אצל Marshall. איורים של אולמות מעין אלו מופיעים גם אצל זאקל בעמודים 154-155.

⁴⁶ ראה למשל Tarn, עמוד 136 בהתייחסו לעיר טקסילה (Taxila). לסקירה מקיפה על הארכיטקטורה הבודהיסטית במרחב ראה אצל Dallapiccola, עמודים 39-58 (המאמר: Stupa and Stupa Temples in Gandharan Regions and in Central Asia / Heinrich Gerhard Franz).

⁴⁷ ראה גאץ, עמודים 82-85. על סטופת דהארמהאגייקה (Dharmarajika), המפורסמת של קאנישקה, ראה גם אצל Marshall, עמודים 36-59.

⁴⁸ ראה זאקל, עמודים 117-149.

⁴⁹ ראה גאץ, עמוד 86.

⁵⁰ ראה גאץ, עמודים 88-89. על ריבוי השימוש בגומחות ניתן לקרוא גם אצל Dallapiccola, עמודים 44-45 וכן איורים בעמודים 68-69. צילום של סטופה עם נישות ניתן לראות אצל Marshall בלוחית מס' XXIII.

⁵¹ ראה למשל איורים אצל Deva-Temples, Vol. II, לוחיות מס' 12-13, 23, 32, 49.

⁵² ראה Leidy, צילום ממצא מהמאה ה-8 בעמוד 28.

הדמיון הצורני בין מבני הקבר המוסלמים מעיראק הקדומה⁵³, המתנשאים מעל קו הרקיע העירוני של בגדאד ומישורי מסופוטמיה, לבין מבני הסטופות הבודהיסטיות הוא רב. לצד הדמיון הצורני קיימת גם זהות בשימוש של הדגם הארכיטקטוני הקוני המעוטר – הוא נמצא מעל גופת נפטר מכובד ועתיר ממון. ולצד הדמיון קיים כמובן גם שוני תהומי. די לציין כי אל מבנה הקבר המוסלמי ניתן להיכנס בעוד הסטופה הבודהיסטית אטומה מכל עבריה. על שוני פיסיוני זה נוסף כמובן המימד הפילוסופי תיאולוגי, שמעצים את ההבדל.

אם להתבסס על ההסבר התיאולוגי שהובא על ידי טאבא בניסיון לברר את משמעות כיפות המוקרנס עבור המוסלמים, הרי שהסטופה הבודהיסטית מציינת במובנים רבים את היפוכו המוחלט. בעוד טאבא מדגיש כי בכיפות המוקרנס גלום רעיון האלוהות השורה בכל, כלומר – הימצאותו של כוח אלוהי עליון המכתיב את כל מאורעות היקום ואופן ההתנהלות של העולם הזה, הרי שתמצית התרגול הבודהיסטי, המגולם בצורה חומרית במבנה הסטופה, גורס את ההיפך המוחלט. לפי האמונה הבודהיסטית, לא רק שאין לפיה כל אלוהות עליונה, אלא שעיקרו של העולם הוא הבל מוחלט שמקורו באשליה. העולם, כך מאמינים קיים מכוחה המוטעה והמטעה של האשליה ועל פיה הוא מנוהל. כלומר, בעיני הבודהיסט, עצם התנהלותו של העולם הוא אשליה ולכן הוא נתפש שגוי ופסול מלכתחילה. כפועל יוצא של הסכימה שתוארת המקום היחיד בעולם שבו ניתן לזכות ביציבות, על פי האמונה הבודהיסטית, הוא למעשה בניסיון ההיחלצות ממנו והעלאת הנפש אל מקום שבו מתעוררת התובנה כי כל התופעות היוצרות את העולם הן למעשה ריקות. האדם, על פי האמונה הבודהיסטית, הוא אדון לעצמו, אינו כפוף לאל שולט וכל יכול המכתיב את גורלו, כיוון שלפי האמונה אין כזה. מכאן, אולי, נובע גם ההיפוך המוחלט במבנים.

כאמור, הסטופה הבודהיסטית אטומה. היא מכילה בתוכה אוצר בלום, מעורר השראה (שרידיו של מורה דת, כתבי קודש וכו'). היא מאפשרת למתבונן בה מבחוץ (ומפאת היות האטומה מכל עבר, רק ההתבוננות מבחוץ מתאפשרת), לטייל בעיניו על פניה, המכילות גומחות היוצרות מורכבויות שונות המסמלות את התופעות בעולם אשר ההולכות ומצטמצמות כלפי מעלה, ותוך כדי כך לטפס מעלה אל רומה. שיאה של הסטופה מסמל את התפישה לפיה בנקודה מסוימת מתמזגים כל הניגודים לאחד. הן המנדאלה והן הסטופה משמשות כמודל לתרגול רוחני שנועד להעצים את הכוונה ולקרב את האדם אל התובנות הגבוהות שלפיהן 'האחד', שהוא המיזוג של הכל והוא ריק, הוא תמצית הנירוואנה המיוחלת⁵⁴.

תורתו של הוגה הדעות אל-בקילאני בדבר התפישה האטומית המקרית של העולם, מציגה בדיוק את ההיפך המוחלט של התפישה הבודהיסטית. לפיה, העולם כולו מלא בהשראה אלוהית, שבלעדיה הוא נתפש כריק. התנוודות השונות שביקום אינן נתפשות כמקצב אקראי, אלא כמעשה אלוהי שמימי מכוון וברור (גם אם לבוראו של עולם בלבד). לפי אותה תפישה, על האדם להבין את מורכבותו של העולם ואת שגיאותו של האל. תוך כדי כך נדרש המאמין לשאוף להתקרב אל האל ולרצות אותו. את ריצויו של האל עליו להשיג על ידי כניעתו המוחלטת, "השלמתו", לפניו ועל ידי ההבנה כי עצם תפישתו את האלוהים הגדול ממנו היא בלתי אפשרית וכי לעולם לא יוכל לחוותו בשלמותו. הייתכן שמודל כיפת המוקרנס באסלאם, שתחתיה ניתן לעמוד, נועדה לסמל רעיון תיאולוגי זה, לפיו האדם כפוף למרות כוח גדול ומורכב לעין ערוך ממנו, חלק זעיר ממגוון התופעות החלות בעולם כל העת, וזאת בהתרסה כנגד התפיסה הבודהיסטית, שהייתה מקובלת במרחב הינדו-כוש עד השתלטות האסלאם? האם אפשרי הדבר כי המוסלמים בחרו, לשם הדגשת התיאולוגיה שלהם, באותם סממנים ארכיטקטוניים ועיטוריים, רק בהיפוך מסוים?

⁵³ למשל הקברים אימאם אל-דוואר, קבר סיטא זוביידה וציורי המיניאטורות שהובאו לעיל על ידי Tabbaa. ראה לעיל הערת שוליים מס' 16.

⁵⁴ ראה Leidy, עמודים 127-145.

לצד מוטיב הגומחות, המוכר ומקובל במרחב שבין הודו למסופוטמיה החל מהמאה הראשונה לפנה"ס לפחות, הולך ומתפתח בהודו בתקופה מאוחרת יותר (ייתכן וכבר מימי שושלת גופטא, במאה החמישית לסה"נ) מוטיב ארכיטקטוני המזכיר ביותר את כיפות המוקרנס⁵⁵. בתקופה בה מופיע מוטיב המוקרנס בארצות האסלאם, מוטיב זה נמצא בהודו בשיא פיתוחו כתוצר בשל⁵⁶. המוטיב, המעטר את חלקן התחתון, הפנימי, של כיפות דמי⁵⁷ במקדשים הינדיים וגיאניים⁵⁸, עשוי מאפריזים שונים גדושים בגילופים. לצד החלוקה הרוחבית של העיטורים בולטת בהם החלוקה ההיקפית לשמונה חלקים או אונות וכן החלוקה לכיפות משנה קטנות. הדגם הקבוע החוזר על עצמו אלו חצאי כיפות מגולפות בסמיכות זו לזו המחולקות בחלקן הפנימי לפלחים היוצרים למעשה משולשים המתחדדים כלפי מעלה ומתכנסים אל אותה נקודה. דוגמא זו מזכירה במשהו את צורתו הבסיסית של המוקרנס המוסלמי.

את העיטור המורכב ניתן אולי לפרש כחלק מהתפישה הכללית העומדת מאחורי כל מקדש הינדי מהסוג הצפון הודי. לפי תפישה זו המקדש מהווה מעין מיקרו קוסמוס של העולם⁵⁹, וכמותו הוא עשוי כתולדה של פיצול גדול ורב וכי ההיחלצות ממנו, כלומר ההארה⁶⁰, שהיא תמצית התרגול הדתי, היא על ידי ההבנה כי מעשה הפיצול כולו מתכנס אל מקור אחד ויחיד, אשר בניגוד לבודהיזם אין הוא ריק אלא מלא וקיים.

השיקהארה (Shikharā), המגדל המרכזי במקדש ההינדי מציג רעיון זה בעזרת שפע עיטורים חיצוניים ופנימיים המופיעים בפירוט רב. אתיחס כאן בקצרה אל העיטורים החיצוניים של המקדש והשיקהארה בפרט. בחלקיו התחתונים של המקדש מופיעים בדרך כלל פילים, המסמלים את יציבותו הארצית של העולם ואת המסד שלו. מעליהם מופיע בדרך כלל אפריז אופקי מגולף שבו מופיעים חיילים ובהמות בשימוש הצבא, הכוח התומך ומאבטח את העולם. מעל – מופיעות בדרך כלל סצנות מגולפות הלקוחות מחיי יומיום – מנגינה וריקוד, דרשות דתיות, חביצת חמאה, קיום יחסי מין ועוד. מעל אפריז זה הופך הגילוף מופשט יותר ומורכב מדגמים גיאומטריים מפותלים ההולכים וקטנים תוך שהשיקהארה כולה מתכנסת אל עבר הקצה העליון שלה. בשיאה של השיקהארה נמצא מעין דיסקוס אופקי שמעליו מופיע מוטיב הכד, האלמנט הגבוה ביותר במקדש. הדיסקוס הוא כלי הנשק התודעתי המבתק את כבלי הבורות. הכד, המובדל מיתר חלקי המקדש המסמלים את העולם, מסמל את כלי הקיבול של האמראה (Amreta), נקטר האלמוות, תמצית ההארה ומסמל גם את הראייה חסרת השניות⁶¹.

על ציר האמצע על כל אחת מפאות השיקהארה נהוג בדרך כלל לשלב פסלים של ישויות אלוהיות חשובות במיוחד היושבות או ניצבות בתוך נישות מסוגנות⁶². אציין כי דווקא באזור אליו פלשו המוסלמים לראשונה, אזור

⁵⁵ ראה Deva- Temples Vol.II למשל מקדש אמביקהמאטה (Ambikamata) בג'אגט (Jagat), לוחיות מס' 157-160 וכן מקדש סאס (Sas) בנאגדה (Nagda), המתוארך לשנת 975 לסה"נ, לוחיות מס' 161-163. שני המקדשים נמצאים במחוז אודאיפור (Udaipur) בדרום רג'אסטאן (Rajasthan).

⁵⁶ ראה צילומים אצל Deva, Vol. II; תקרת המנדאפה של מקדש לקשמאנה (Lakshmana temple), המתוארך לשנת 950 לסה"נ בעמוד 27, תקרת המנדאפה במקדש קנדאריה מהאדב (Kandariya Mahadev), המתוארך לשנת 1050 לסה"נ בעמודים 483-484 ותרשים מס' 19 ותקריות מקדשים נוספים בקהאג'וריהו (Khajuraho) בעמודים 416, 449, 488 ו-495.

⁵⁷ אני בוחר לכתוב כיפות אלו כיפות דמי כיוון שהגם שהן בנויות במתכונת עגולה ונראות ככיפה, הן חסרות אבן ראשה ובנויות בשיטת הקורות (Corbling), כאשר על אבן מונחת בצורה אופקית לחלוטין, עם גלישה קטנה אל מרכז החלל המקורה, ומוחזקת בכוח משקלן של אבנים אחרות שמונחות עליה.

⁵⁸ הכיפות הללו מקורות בדרך כלל את המבוא המקורה למקדש המכונה ארדהא מנדאפה (Ardha Mandapa) ואת רחבת ההתכנסות המקורה לפני קודש הקודשים הקרויה מנדאפה (Mandapa).

⁵⁹ ראה גאץ, עמודים 102-104.

⁶⁰ ובסנסקריט מוקשא (Moksha), כלומר 'שחרור'.

⁶¹ ראה Michell, עמודים 71-72, על הקשר בין מבנה המקדש לבין טקסט וודי המכונה "פורושה סוקטה" (Purusha Sukta) שבו מתוארת בריאת העולם.

⁶² ראה למשל Deva, עמודים 475 ו-497.

סוראשטרה (Surashtra) בגוג'ראט (Gujarat), התפתח סגנון מיוחד של שיקהארות המכוסות מבחוץ בגומחות עיטוריות ריקות וצפופות, תלויות בשורות זו מעל זו כמעין אשכולות⁶³.

לאור הסכימה שתוארה לעיל יש מקום לשער כי הכיפה המורכבת, הסוככת על המאמינים מיד עם כינסתם למבוא המקורה של המקדש ופעם נוספת עם הגיעם אל רחבת הפולחן המרכזית, תואמת במשמעותה את משמעותם של העיטורים החיצוניים במקדש. יש איפה מקום להניח כי הכיפה המורכבת התלויה מעל ראשי המאמינים נועדה להדגיש בפניהם את מורכבות העולם על מגוון תופעותיו ואת הדרך הקשה שעליהם לעשות כדי להתעלות מעל המורכבות הזו למען גילוי האחד.

אחד האזורים היחידים שמשך תקופה ממושכת לא נפל בכפם של הסלגיוקים היה אזור הינדו- כוש (קו אפגניסטן - הודו של היום, כלומר ארץ גנדהארה). באזור זה התקיימה סולטנות עצמאית שנתרה להתקיים תקופה מסוימת גם לאחר התפצלות הסולטנות הסלגיוקית המאוחדת לממלכות משנה בשנת 1055. השושלת ששלטה במרחב הינדו- כוש נקראה השושלת הר'זנווית, על שם העיר ר'זנה (Ghazna), הנמצאת בתחומי אפגניסטן של היום. בני השושלת הזו נהגו לערוך מסעות ביזה מרוחקים שהגיעו עד הודו. נודע מכולם היה מחמוד מר'זנה שבפשיטותיו להודו, החל מהראשונה בשנת 1001 לסה"נ, פגע כמה פעמים בעיקר באזור גוג'ראט ופנג'אב, אזור שבו היו כאמור מבני מקדשים רבים עטורי גומחות חיצוניות. הפלישות פסקו רק לאחר שכבשו הסלגיוקים את ר'זנה. בשנת 1173 הביס מוחמד מגהור (Ghor) את השליט הר'זנווי. אחד ממפקדי צבאו, קוטב א-דין אייבק (Qutb A-Din (Aybak), נשלח לכבוש אזורים בפנג'אב והלאה בתוככי הודו. בשנת 1198 כבש קוטב א-דין אייבק את מרחב אג'מר ודלהי. בשנת 1206, עם חיסולו של אדונו, התנער אייבק ממרות הסולטנאט בצפון והקים סולטנאט עצמאית בדלהי כשהוא עומד בראשה. עוד קודם לכן, בסביבות שנת 1190 לסה"נ הוא הקים את קוות אל-איסלאם (Quwat Al-Islam), מסגד גדול, במקום שבו ניצב לפניו מקדש ג'יאני גדול שהוחרב על ידו ובסמוך אליו הקים בשנת 1193 לסה"נ את מגדל הזיכרון העצום הקרוי על שמו, קוטב מינאר (Qutb Minar)⁶⁴. יורשו של אייבק היה בנו, אילתותמיש (Iltutmish). לצד בניית כמה קומות במינארט עצמו, הוא המשיך לפאר את מתחם קוות אל-איסלאם כולו ובסופו של דבר נקבר בו. כיפתו של קבר אילתותמיש לא השתמרה אומנם, אך לאור הגילופים הצפופים המעטרים את כל פני קירותיו הפנימיים של המבנה, יש מקום לשער שגם הכיפה עצמה הייתה מעוטרת באופן דומה לכיפות המקדשים ההינדיים והג'יאניים המוכרות מהמרחב כולו באותו זמן.

לאור הממצאים שהצגתי, ברור לחלוטין כי המוסלמים שהגיעו להודו, החל במחמוד מר'זנה, בראשית המאה ה-11 לסה"נ ולבטח בימיו של קוטב א-דין (שהיה למעשה השליט הראשון שהגיע להודו כדי להתיישב בה ולא רק כדי לבזוז אותה) והקים את הסולטנות המוסלמית הראשונה בתת יבשת הודו, הכירו היטב את מראה הקירו דמוי הכיפה במקדשים ההינדיים והג'יאניים במרחב שאותו בזזו ושעליו לימים השתלטו. מעל הכניסה הראשית (המזרחית) לחצר מסגד קוות אל-איסלאם ישנה כיפת קורות גדולה המעוטרת כולה בסגנון זה.

⁶³ ראה Deva- Temples Vol.II, לוחיות מס' 45-49.

⁶⁴ קוטב א-דין בנה את חלקו התחתון של המינארט. לימים הוסיף בנו את שלוש הקומות הבאות ואילו קומתו החמישית והאחרונה הוספה רק על ידי פירוז שאה טוגלוק (Firuz Shah Tughluq), בשנת 1368, ובכך הושלם לגובהו הנוכחי - 72.5 מטר. המבנה בנוי אבן חול ובין כל שתי קומות ישנה מרפסת היקפית צרה הנתמכת על ידי מוקרנסים מורכבים הדומים יותר למראה נטיפי האבן במקדשים ההינדיים מאשר למוקרנסים המתפתחים תחת שלטון האסלאם באותם ימים במסופוטמיה.

סיכום

בעבודה קצרה זו ניסיתי לתת סקירה תמציתית שבמהלכה הגדרתי מהו מוקרנס. סקרתי את הממצאים הקדומים ביותר של המוטיב ואת האתרים השונים בהם הוא מופיע לראשונה. כן ניסיתי לשרטט קווים כלליים להתפתחותו של המוקרנס, לסקור את המשמעויות התיאולוגיות שניתנות לו על ידי חוקרים שונים ולאור הממצאים. כן בחנתי את הקשר של המוקרנס אל הארכיטקטורה הארמנית הקדומה וניסיתי להוכיח כי אם קיים קשר כלשהו, הריהו קלוש ביותר. לבסוף, העזתי לנסות ולהציע אפשרות נוספת בדבר מקורו של המוקרנס. אציין כי במהלך חיפושיי אחר חומר ביבליוגרפי על המוקרנס ובקריאתי במקורות שליטתי, לא נתקלתי באף ניסיון לקשור את צורת המוקרנס לצורות דומות אחרות במרחב הגיאוגרפי והכרונולוגי הקרוב לאזור היווצרותו. כמו כן לא נתקלתי באף חוקר הקושר את דוגמת הגומחות המשולבות ונטיפי האבן המורכבים הנמצאים בכיפות המקדשים ההינדיים והג'אינים בהודו קודם לכיבושי האסלאם עם המוקרנס המתפתח במהלך המאות 10-11 לסה"נ בעולם האסלאם.

בחלקה האחרון של העבודה, שבו ניסיתי לחדש בנוגע למקור המוטיב, הצלחתי לדעתי להוכיח את ההיכרות התרבותית הקדומה הקיימת במרחב מזרח מסופוטמיה, המזוהה בדרך כלל ככור מחצבתו של המוקרנס, עם סגנון ארכיטקטוני שבו קיים ריבוי נישות וגומחות מסוגים שונים בבנייה הדתית (ובכלל זאת אני כולל את מבני הקבר, הגם שמשמעותם קשורה כמובן גם באספקטים שלטוניים ומעמד חברתי).

סקרתי את הסגנון הארכיטקטוני במרחב גנדהארה, הנושק למזרח מסופוטמיה, שבו נעשה שימוש ענף בגומחות על פניהם החיצוניים של מבני דת. בהתייחסות לריבוי הנישות על פניהן החיצוניים של סטופות בודהיסטיות, המשמשות בין השאר כמצבות, ניסיתי ליצור הקבלה ארכיטקטונית, בין לבין מבני הקבר המוסלמים הקדומים בעיראק שבהם מופיעות כיפות המוקרנס המוסלמיות לראשונה. את ההקבלה הזו והעמידה על הדומה בין הסטופות למבני הקבר המוסלמים, עשיתי במקביל לעמידה על השוני המהותי בין המבנים הן במראה והן בשיוכם הדתי ומכאן גם בהתייחסות למשמעותם הדתית והסמליות הגלומה בהם.

לבסוף, סקרתי בקצרה את הימצאותם, מראם ומשמעויותיהם של מקדשים צפון הודיים, שבהם חלקים רחבים המקורים בתקרות הנראות ככיפות (גם אם אינן כיפות במובן המקובל של המילה, כיוון שהן חסרות אבן ראשה, אלא מעשה קורות המתכנסות כלפי פנים) והראיתי כי סביר ביותר להניח שמבני דת אלו היו מוכרים היטב למוסלמים (ואף היו יעדס העיקרי של הבוזזים ומושא ההרס שלהם) החל מראשיתם של מסעות הביזה בצפון מערב תת היבשת בשלהי המאה העשירית לסה"נ.

בנוסף – לאור התפישה התיאולוגית המוסלמית החדשה שהתפתחה בעיראק באותה תקופה ממש שבה המוסלמים הגיעו לצפון מערב הודו, בהחלט ניתן להציע כי מקורו של מוטיב המוקרנס המגיע אל עולם האסלאם הוא הודי (בודהיסטי, הינדי וג'איני).

יש לציין כי לימים, בהנחה שההצעה המועלית כאן נכונה, מצא המוטיב את דרכו חזרה להודו והפך להיות חלק בלתי נפרד מכל מבנה מוסלמי מונומנטלי וכל מבנה שנעשה בהשראה מוסלמית. אך תהליך זה מתרחש בקנה מידה גדול רק עם הגעת השושלת המוגולית להודו (עם הבסתו של באבור, Babur, מייסד השושלת, את שושלת לודי, Lodi, בשנת 1526 לסה"נ), שעניינה חורג מעבודה זו במסגרת הזמן והמקום.

ביבליוגרפיה:

1. (גאץ), גאץ, ה., 'הודו', **אומנות העולם**, הוצאת דביר ועם עובד, תל אביב, 1961.
2. (זאקל), זאקל, ד., 'אמנות הבודהיזם', **אומנות העולם**, הוצאת דביר ועם עובד, תל אביב, 1961.
3. (Ball). Ball, W., *Rome in the East - The Transformation of an Empire*. Routledge. London and New York. 2001.
4. (Behrens), Behrens-Abouseif, **Mukarnas**, *The Encyclopaedia Of Islam*, New edition, Volume VII, 1993, pp.501-506.
5. (Bloom), Bloom, J., 'The introduction of the muqarnas in Egypt', *Muqarnas* 5, 1988.
6. (Bunce), Bunce, F.W., *Islamic Tombs in India – The Iconography and Genesis of their Design*. New-Delhi: D.K. Printword, 2004.
7. (Dallapicolla), 'The Stupa Its Religious Historical and Architectural Significance', Edited by Dallapicolla, A. L. & Lallemenat, S. Z. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1980.
8. (Deva), Deva, K., 'Temples of Khajuraho'. Volume I & II, Archaeological Survey of India, Janpath, New Delhi, 1990.
9. (Deva – Temples), Deva, K., 'Temples of India', Vol. I & II. Aryan Books International, New Delhi. 1996
10. (Dimand), Dimand M. S., "The Iranian Expedition, 1937 The Museum's Excavation at Nishapur" The Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New-York, 33 (1938), pp.3- 22
11. (Ettinghausen and Grabar), Ettinghausen, R. and Grabar, O., 'The Art and Architecture of Islam 650-1250', Hong Kong, 1987
12. (Garbar – Alhambara), Garbar, O., 'Alhambara', Cambridge, 1978.
13. (Grabar – Dome), Garbar, O., 'From the Dome of heaven to pleasure Dome.' *J. of the Soc. of Architectural Historians* 49, 1991. pp. 15-21.
14. (Garbar – Formation), Grabar, O., 'The Formation of Islamic Art' (revised and enlarged edition), Yale University Press: New Haven and London, 1987.
15. (Garbar – symbols), Grabar, O., 'Symbols & Sign's.
16. (Garbar –Umayyad), Garbar, O., 'The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem', *Ars Orientalis III*, 1959. pp. 33-62.
17. (Herzfeld), Herzfeld, E, "Damascus: Studies in Architecture III" *Ars Islamica*, XI-XII(1968) , pp. 2-53
18. (Karamağarlı), Karamağarlı, B., "Ani Ulu Cami- Manuçeher Cami". In the International Congress of Turkish Art, *Turkish Art*, Istanbul, 1991, pp. 323-329

יֹתָם יַעֲקֹבֶסוֹן

הרצאות, צילום וכתביה, הדרכה בארץ
ולאורך נתיבי הסחר הקדומים באסיה

19. (**Karamrisch**), Karamrisch, S., *'The Hindu Temple'*. University of Calcutta, 1946.
20. (**Khelovneba**), *'Spiritual Treasures in Georgia'*. Khelovneba Publishers. Tbilisi, 2005.
21. (**Leidy**), Leidy, D.P. and Thurman A.F., *'Mandala – The Architecture of Enligtenment'*. Thams and Hudson, 1998.
22. (**Marshall**), Marshall, J. *A Guide to Taxila*. Superintendent Government Printing. Calcutta. 1921.
23. (**Michell**), Michell, G. *'The Hindu Temple – An Introduction To Its Meaning & Form'*. Paul Elek, London, 1977.
24. (**Parsegain**) Parsegain V L., (Project Director), *Armenian Architecture*, Microform Collection, Books I-VII, Leiden 1980
25. (**Peterson**), A.Peterson, *The Dictionary of Islamic Architecture*, London & New york, 1999. pp. 206-208
26. (**Stierlin**), Stierlin H., *Turkey from the Seljuq to the Ottomans*, Milan, 1998
- Tabbaa 2003: Tabbaa Y., *Construction of Power and Piety in Aleppo*, Pennsylvania, 2003
27. (**Tabbaa**), Tabbaa, Y. **'The Muqarnas Dome: It's Origin and Meaning'**, *Muqarnas* 3, 1985
28. (**Tarn**), Tarn, W.W. *The Greeks in Bactria & India*. Cambridge University press. 1951.
29. (**Wheeler – Rome**). Wheeler, M. *Rome beyond the Imperial Frontiers*. Penguin books. Britain. 1955.